

inhiel. De theorie van P. J. Rimmer over selectieve groei van havensteden, waarbij de ontwikkelingen op het platteland een belangrijke functie vervullen, stelt hem daarbij in staat dit proces tamelijk precies te duiden.

Heb ik dan helemaal niets aan te merken op dit boek? Misschien toch wel. Naar mijn smaak is de analyse van Lesger overtuigend, maar is zijn interpretatie wat aan de voorzichtige kant. Op grond van de door Lesger gegeven analyse, zou ik concluderen dat de schakelfunctie van Hoorn al tegen de zestiende eeuw verloren is gegaan. De stad werd toen door Amsterdam als het ware uit het stedelijk netwerksysteem gestoten en verloor daarbij haar functie als regionale hoofdstad. Het werd een stad van de tweede rang onder Amsterdam in het centrale plaatsensysteem. De verbinding van Hoorn met het stedelijk netwerksysteem verliep voortaan via Amsterdam. Misschien omdat de relaties met het netwerksysteem volledig afgeleid worden van de havenfunctie van Hoorn, trekt Lesger deze conclusie net niet helemaal. Per slot van rekening bleef de houthandel bestaan. Maar tussen de regels door is wel te lezen dat deze bestond bij de gratie van Amsterdam, zoals dat ook met de koloniale handel het geval was. En van zelfstandige op specialisatie gebaseerde relaties met andere Noordhollandse steden dan Amsterdam was nauwelijks sprake.

Dit laatste punt brengt ons bij een interessante controverse. Volgens Lesger heeft de onder-schikking van Hoorn en andere Noordhollandse steden aan Amsterdam al in de zestiende eeuw plaatsgevonden. Jan de Vries stelt in zijn *Barges and Capitalism* echter, dat deze hiërarchisering pas in de eerste helft van de achttiende eeuw plaatsvond. In een korte passage op bladzijde 193 wordt deze visie mijns inziens onvoldoende gepareerd met de opmerking dat De Vries het over personenvervoer heeft en niet over goederenvervoer. De Vries veronderstelt immers een correlatie tussen beide. Bovendien beschrijft De Vries hier in feite de overgang van een stedelijk netwerksysteem naar een centrale plaatsensysteem, terwijl Lesger diens visie primair in de context van het centrale plaatsensysteem evalueert.

Een aanwijzing dat Lesger het gelijk wel eens aan zijn zijde zou kunnen hebben, biedt de zeer recent verschenen dissertatie van D. Aten, *Als het geweld comt*, waarin deze beschrijft hoe de Noordhollandse steden al sinds de zestiende eeuw met elkaar wedijverden om goede verbindingen met Amsterdam, terwijl ze tevens met weinig succes probeerden hun achterland van die stad af te schermten.

Overigens werd het onderzoek van Aten opgezet op het moment dat ik deze recensie al klaar had moeten hebben. Dat geeft me wel de gelegenheid om vast te stellen dat, getuige dit soort studies, de originele en stimulerende dissertatie van Lesger in de vijf jaar sinds haar verschijning de Hollandse regionale geschiedschrijving al fundamenteel heeft beïnvloed.

P. Kooij

Th. A. Fafié, J. L. J. Meiners, C. Ch. G. Visser, ed., *Hoe het Lutherde in Nederland. De geschiedenis van de Lutherse gemeenten in Nederland*, I (Woerden: Stichting Lutherse uitgeverij en boekhandel, 1994, 244 blz., f24,50, ISBN 90 802033 2 7).

Dit boek is het eerste deel van een reeks publikaties die de geschiedenis van de plaatselijke Lutherse gemeenten als onderwerp hebben. Deze bundel opstellen behandelt 27 gemeenten en bevat hoofdstukken over de 'Lutherse wereldfederatie' (7-12) door G. Fafié, de 'Lutherse kerk in Nederland' (13-16) door C. Ch. G. Visser en 'Het Evangelisch-Luthers seminarium' (17-25) door Th. A. Fafié. Het boek opent met laatstgenoemde hoofdstukken en bespreekt daarna de verschillende gemeenten. Uit de gemeenten is in deze bespreking een keuze gemaakt op basis van geografische ligging, ouderdom en belangrijkheid binnen de Lutherse kerk.

Om de verbrokkeling van de Lutherse kerk een halt toe te roepen werd vanaf 1868 een poging ondernomen om de Lutherse kerken uit de verschillende Europese landen met elkaar in contact te brengen. Het samenwerkingsverband dat daaruit volgde, werd na de eerste wereldoorlog uitgebreid met de Noord-Amerikaanse kerken. In 1947 werd in het Zweedse Lund de Lutherse wereld federatie opgericht. De organisatie stelde zich onder andere het versterken van de gemeenschap van de Lutherse kerken ten doel.

In het tweede hoofdstuk wordt de Lutherse kerk in Nederland belicht. Er wordt in het kort aandacht geschonken aan de scheuring in de Lutherse kerk in 1791 en de samenwerking met andere kerkgenootschappen in de twintigste eeuw. In het derde hoofdstuk staat de opleiding tot predikant centraal. Aanvankelijk was die opleiding in Duitsland. In 1815 werd het reglement op het hoger onderwijs uitgevaardigd, waarin de staat ook een toelage voor Lutherse studenten mogelijk maakte. Deze bijstand werd bij Koninklijk Besluit van 5 december 1816 verleend. Er werd te Amsterdam 'eene Lutherse Kweekschool' (seminarium) gevestigd.

J. L. J. Meiners behandelt de Lutherse gemeente in 'Amsterdam' (34-40). Deze gemeente werd in 1588 gesticht en stond tot 1604 aan vervolgingen bloot, omdat enkel calvinistische bijeenkomsten waren toegestaan. Na 1604 werden de lutheranen door bemiddeling van Duitse vorsten en de Deense koning met rust gelaten. Handelsoverwegingen speelden mede een rol. De gemeente bekleedde onder de Lutherse gemeenten een leidende plaats. Dit leidde ertoe dat andere gemeenten van Amsterdam afhankelijk werden. De Amsterdamse kerkeraad vormde in feite het bestuur van de Lutherse kerk in de Nederlanden. In de achttiende eeuw leidde een nieuwe uit Duitsland afkomstige stroming, die aan de menselijke rede een belangrijke plaats gaf, tot een scheuring. De confessionele richting splitste zich in 1791 af en stichtte de Hersteld evangelisch-lutherse gemeente. In het modernisme kwam een nieuwe gematigder richting opzetten, die de weg vrijmaakte voor een hereniging van de beide Lutherse kerken in 1952.

In het artikel 'Breda' (51-55) door C. Ch. G. Visser blijkt dat in het kerkeraadprotocol van 1718 van de lutherse gemeente te Breda deze gemeente als oudste hier te lande wordt genoemd. Alhoewel de eerste predikant pas in 1619 benoemd werd, gaan de sporen van het ontstaan van het lutheranisme al verder terug. In 1567 kregen de lutheranen vrijheid van godsdienst. Hohenlohe nam voor de Prins Breda in en het jaar daarop kregen de lutheranen een huis toegewezen om bijeenkomsten te houden. Sinds 1619 had men een eigen predikant. In de twintigste eeuw moest men de predikant met Den Bosch en Heusden delen. Aan deze combinatie kwam in 1961 een einde. Thans staan er in Breda predikanten van hervormden huize.

In 'Groningen' (85-91) door K. Berveling waren de eerste lutheranen voornamelijk Oostfriese zakenlieden en vluchtelingen uit de dertigjarige oorlog. De geschiedenis van deze gemeente begint in 1617. Ook hier had men te lijden van calvinistische onderdrukking. Hieraan kwam pas een einde toen de stad in 1672 door Rabenhaupt ontzet werd. In Groningen ontstond een klimaat van verdraagzaamheid jegens roomsen, doopsgezinden en lutheranen. De bloeiende gemeente kreeg in 1949 een tweede predikant. Het teruglopende ledental in deze eeuw dwong verschillende gemeenten hun krachten te bundelen in de 'regio Groningen'.

Ook uit het artikel 'Maastricht' (145-148) van C. Ch. G. Visser blijkt weer de onderdrukking van medeprotestanten en is het notabene Lode wijk XIV, die in 1673 aan de gemeente een kerkgebouw toewees. De eerste lutheranen waren voornamelijk Duitse officieren en soldaten die in het garnizoen gelegerd waren. Groot is deze gemeente nooit geweest. In 1985 telde de gemeente nog slechts 20 leden. Sedert enkele jaren heeft men aansluiting gezocht bij de hervormde gemeente, die op haar beurt weer samenwerkt met de gereformeerde kerk.

'Hilversum' (123-130) door J. H. Putting beschrijft de geschiedenis van één van de jongste gemeenten in Nederland. In 1884 komt de naam Hilversum voor het eerst voor in de verslagen van het hoofdbestuur. De Hilversumse lutheranen (70 leden) werden in 1891 bij Weesp

ingedeeld. Toen Naarden-Bussum in 1911 zelfstandig werd, ging Hilversum hiervan deel uitmaken. In 1923 werd de bouw gestart voor een eigen kerkgebouw en drie jaar later kwam de gemeente op eigen benen te staan. Alhoewel de gemeente groeide, liep de bouw van een tweede gebouw in Hilversum Noord op een mislukking uit. Hechte contacten werden gelegd met een (Oost)Duitse zuster gemeente. In 1993 telde de gemeente 203 leden.

Elk artikel is voorzien van een literatuurlijst en een lijst van predikanten.

W. J. Dral

W. H. Lenselink, A. Pot, ed., *Professie doende van de remonstrantse religie. 375 Jaar remonstranten in Amersfoort* (Amersfoort: Remonstrantse gemeente Amersfoort, Postbus 3101, 3760 DC Soest, 1994, 152 blz., f32,50,-, ISBN 90 9007773 1).

Deze bundel is geschreven voor het jubileum van de remonstrantse gemeente Amersfoort in 1992. Bij deze gelegenheid besloot het remonstrantse deel van de kerkeraad van de nu samenwerkende Amersfoortse doopsgezinde-remonstrantse-vrijzinnig hervormde gemeente, naast andere activiteiten, om een boek te laten schrijven over de remonstranten in Amersfoort. Met zo mogelijk nadruk op het zeventiende-eeuwse materiaal.

De redacteuren W. H. Lenselink en A. Rot vertellen in hun Woord vooraf dat de intentie van dit boek is de situatie van de remonstranten in Amersfoort te beschrijven zonder aandacht te geven aan de algemene achtergrond van het ontstaan en de inhoud van het remonstrantse geloof. Daarover bestaat immers al voldoende literatuur. De huidige stand van onderzoek is onvoldoende om alle vragen te beantwoorden. Ook ontbrak de tijd om diepgaand onderzoek in de archieven van de Remonstrantse Broederschap in te stellen. Het resultaat is geen chronologisch verhaal uit één stuk, maar verschillende artikelen met een paar bijzondere aandachtspunten. Dit zijn onder andere armenzorg binnen de remonstrantse gemeenste en protestantse oecumene.

J. G. Smit schreef de eerste twee hoofdstukken, respectievelijk over Amersfoort en de remonstrantse gemeente — een overzicht van de betrekkingen tussen beide van 1619 tot in het begin van de twintigste-eeuw (11-39) — en de verhouding tot de doopsgezinden in de zeventiende- en de achttiende-eeuw (40-44). Zijn verhaal lijkt vooral voor ingewijden geschreven; is anekdotisch van aard en vormt geen afgerond geheel. De bijdragen van A. Rot, die enkele bronnen over protestantse oecumene en armenzorg binnen de remonstrantse gemeente behandelt, herhalen veel van Smits verhaal, zonder dit te verduidelijken. F. Cossee-De Wijs vertelt over het modernisme — bedoeld wordt de negentiende-eeuwse filosofische en theologische stroming — in deze remonstrantse gemeente (44-59). Helaas laat de schrijfster kansen liggen om de gemeente en haar prominente leden tot leven te brengen; bijvoorbeeld door treffende uitspraken te noteren.

Veruit het best geschreven is het hoofdstuk van W. H. Lenselink over de remonstrantse kerkgebouwen in Amersfoort. Het lukt hem door middel van één onderwerp verschillende aspecten te tonen van het leven in de Amersfoortse remonstrantse gemeente gedurende 375 jaar (61-123). Door details te geven van veranderingen betreffende de inrichting van de remonstrantse godshuizen; de verhuizingen en de financiering van nieuwe gebouwen; alsmede het gezamenlijk gebruik van het kerkgebouw met eerst de doopsgezinden en later ook de vrijzinnig-hervormde gemeente, interesseert hij de lezer voor de remonstrante religie en maakt hij de veranderingen in de geloofsbeleving door de eeuwen heen aanschouwelijk. Tot slot geeft een